

Dormus, Katarzyna

"Kobieta i małżeństwo.
Społeczno-kulturowe aspekty
seksualności. Wiek XIX i XX", pod red.
Anny Żarnowskiej, Andrzeja Szwarca,
Warszawa 2004 : [recenzja]

Rozprawy z Dziejów Oświaty 44, 232-236

2005

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

bliższa i bardziej zrozumiała, a książkę czyta się bez znużenia. Pod tym względem szczególnie interesujące są partie tekstu ukazujące sytuację eks-jezuitów po kasacie zakonu (s. 29–56).

Walorem książki jest język. Plastyczny, precyzyjny, a zarazem zrozumiały dla odbiorcy niezajmującego się zawodowo historią szkolnictwa. A bardzo przejrzysta i logiczna konstrukcja książki ułatwi lekturę studentom, czy czytelnikom zainteresowanym historią.

Kolejny atut to edycja – staranna szata graficzna, zdjęcia, dzięki czemu książkę bierze się do ręki z przyjemnością. A okładka z herbem Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego

i reprodukcją litografii Philippe Benoist'a *Widok Uniwersytetu Wileńskiego Wileńskiego początku XIX wieku*, przyciągnie oko czytelnika w księgarni, czy na półce bibliotecznej. Szkoda tylko, że redakcja przeoczyła „literówki” pod zdjęciami¹².

Katarzyna Buczek

¹ M. Bałinski, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg 1862.

² J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński 1579–1831*, t.1–3, Kraków 1899–1900.

Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX I XX. Zbiór studiów pod red. Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca, t.VIII, Warszawa 2004, Wydawnictwo DiG.

Wydany niedawno zbiór szkiców *Kobieta i małżeństwo* to już ósmy tom wychodzącej od roku 1990 serii „Kobieta i ...”, mającej w zamierzeniu jej twórców jak najbardziej kompleksowe ukazanie szeroko rozumianej problematyki kobiecej¹. Mimo że na Zachodzie badania w tej dziedzinie prowadzone są już od dłuższego czasu, u nas problematyka ta jest przebadana w bardzo skromnym stopniu. Stąd też wynika istotne znaczenie wspomnianej serii, która nie tylko przynosi podsumowanie dotychczasowego stanu badań, ukazuje aktualną wiedzę na ten temat, ale też zawiera wiele cennych wskazówek dla badaczy wyznaczając przyszłą problematykę i kierunki badań nad sytuacją polskich kobiet w ostatnich dwóch stuleciach.

W kolejnych, uprzednio wydanych tomach poruszono problematykę stosunku kobiet do przemian społecznych i politycznych zachodzących na ziemiach polskich w okresie zaborów i w niepodległym już państwie polskim, do edukacji, kultury, pracy, zastanawiano się nad pojęciem czasu wolnego i omawiano kwestie związane z życiem codziennym. Obecnie zwrócono uwagę na problem szalenie istotny, stanowiący jeden z najistotniejszych punktów w życiu kobiety – małżeństwo. Przez długie wieki traktowano je jako punkt docelowy w życiu młodej dziewczyny, jako wydarzenie, które nadaje sens całemu jej życiu, jako realizację jej zasadniczego powołania, wreszcie jako zasadniczy czynnik wyznaczający pozycję kobiety w społeczeństwie, warunkujący jej prestiż,

status materialny, jako czynnik wyznaczający pola jej aktywności.

Problematyka ta, mimo iż tak bliska naszemu codziennemu życiu, paradoksalnie jest bardzo odległa od głównych obszarów zainteresowania tak dawnej jak i współczesnej historiografii. O ile jeszcze ma miejsce refleksja nad stroną ekonomiczno-prawną małżeństwa, to brakuje zupełnie rozważań nad kulturowymi aspektami wzajemnych relacji między płciami. Nie ma w naszej rodzimej historiografii prac znaczących, które można by porównać np. do *Historii seksualności* Michela Foucaulta (wyd. pol. Warszawa 1995), a do której to pozycji z braku rodzimej literatury ciągle odwołują się polscy historycy. Autor ten wywiera zresztą bardzo silny wpływ na polskich badaczy, jak się wydaje czasem zbyt silny. Przykładem niech będzie przyjęcie przez redaktorów omawianego tomu jego stwierdzenia, iż w wieku XIX seksualności człowieka dotyczyano jedynie w opisie prawnym i medycznym (s. XII). W opinii autorki niniejszego tekstu stwierdzenie to nie do końca jest prawdziwie, a dokładniejsza analiza tekstów zamieszczanych w polskiej prasie kobiecej przełomu wieków, zwłaszcza tej o postępowej orientacji, wpłynęłaby na zmianę tej dość, jak się wydaje, jednostronnej opinii².

Pomijanie tematyki małżeńskiej i kwestii seksualności w badaniach nad społeczeństwem polskim, bierze się z uznania tej sfery życia za element naturalnego porządku świata, za coś oczywistego, co nie wymaga głębszych badań.

Wynika to też z faktu, że pomimo swej pozornej oczywistości bardzo trudno jest o źródła dotyczące aspektu kulturowo-obyczajowego problematyki małżeńskiej. W ich poszukiwaniu należy wykazać pomysłowość (wzorem autorów szkiców zamieszczonych w omawianym tomie), sięgnąć niekiedy po źródła niekonwencjonalne lub zazwyczaj lekceważone jako te o „małym ciężarze gatunkowym”, często zadać sobie trud żmudnego, wymagającego skrupulatności i cierpliwości analizowania materiału „bardzo drobnego” jak np. anonsów prasowych, listów czytelników do czasopism, poradników obyczajowych czy tego typu rubryk w czasopiśmie, poradników medycznych, filmów, podręczników etc.

W zamierzeniu autorów tomu rozważania nad małżeństwem zawężone zostały do sfery seksualności, a więc nie znajdziemy tu rozważań dotyczących np. aspektów prawnych czy ekonomicznych instytucji małżeństwa (zresztą pewne odniesienia do tych zagadnień znajdują się i w niniejszym tomie i w tomach poprzednich). Samo pojęcie „seksualności” jest, jak zaznaczają autorzy, pojęciem nowym, obszernym i nie do końca jeszcze sprecyzowanym. Jednak jak możemy domniemywać z ich wywodów, służy ono oznaczeniu aspektów kulturowych relacji między płciami, zwłaszcza tymi, które zostały ujęte w normy i wzorce obyczajowe. Nie ulega bowiem wątpliwości, że relacje te, sposób wzajemnego komunikowania się i odnoszenia przekraczały sferę prywatną oddziałując na kształt życia społecznego: wpływały na regulacje prawne, systemy norm religijnych, wzorce wychowawcze, akceptowane zachowanie, programy medyczne i higieniczne, oddziaływały na takie sfery życia jak np. szkoła, sport, sposób spędzania wolnego czasu etc. Odbijały się na zorganizowanym życiu społecznym ujętym w ramy rozmaitych organizacji, instytucji i stowarzyszeń.

Refleksja nad małżeństwem dotyczy zatem nie tylko relacji prywatnych, ale przede wszystkim ma na celu ukazanie ich na szerokim tle przeobrażeń społeczno-kulturowych, w których czynnikiem zasadniczym, wywołującym te przeobrażenia jest proces modernizacji, a więc proces przemian zachodzących w związku z uprzemysłowieniem i powstawaniem dużych ośrodków miejskich. Nie sposób nie zgodzić się z tezą autorów, że modernizacja stała się zasadniczym czynnikiem przemian w owej sferze, pytanie tylko brzmi: na ile trwała okazała

się tradycja i tradycyjne widzenie instytucji małżeństwa oraz miejsca i roli w nim kobiety?

Warto przy tym zaznaczyć, co w bardzo subiektywnej ocenie autorki niniejszego tekstu jest wielką zaletą niniejszego tomu, iż „płeć” jest rozumiana tutaj w sposób tradycyjny a więc gdzie jej kontekst społeczno-kulturowy jest silnie związany ze sferą biologii, (w przeciwieństwie do modnego obecnie pojęcia „gender”, którego zwolennicy odrzucają determinantę biologiczną i zawężają rozumienie płci tylko do sztucznej konstrukcji powstałej w wyniku wychowania i oddziaływania społeczeństwa na jednostkę). Jak bowiem słusznie piszą redaktorzy tomu we wstępie do niego relacje między płciami „są wprawdzie społecznie zorganizowane, ale tkwią swymi korzeniami w biologii” (s.XI), co zresztą silnie oddziaływało na kształt dyskusji społecznej na temat seksualności. Czynniki biologiczne występuje bowiem ewidentnie jako element hamujący, nadający owym zagadnieniom znamię tabu, a więc określający specyficzne podejście w sferze mentalnej, obyczajowej i społecznej do spraw seksu. Na tym tle dopiero bardzo ciekawie rysują się powstające w wieku XIX, na skutek wspomnianych już procesów modernizacyjnych, którym towarzyszyły zjawiska takie jak np. destabilizacja życia małżeńskiego i rodzinnego, „wyłomy w milczeniu”. Zmiany stylu życia powodowane głównie czynnikami ekonomicznymi były przyczyną powstawania wielu problemów i patologii społecznych, kwestii wymagających zdecydowanych reakcji i nowych rozwiązań. Ponadto mający miejsce w tym czasie rozwój nauk medycznych i propagowanie higienicznego stylu życia spowodowały, że sfera biologii, fizjologii etc., wkroczyła do dyskusji społecznej, zmieniając sposób myślenia i mówienia o sprawach uważanych dotąd za tabu.

Szczegółowym przedmiotem badań autorów niniejszego tomu są zagadnienia takie jak kwestia doboru małżeńskiego, szeroko rozumianej edukacji seksualnej, postrzeganie modelu małżeństwa i jego przemiany. Z punktu widzenia historyka oświaty interesująco przedstawia się m.in. wątek myśli o przygotowaniu kobiet do małżeństwa. Zgodnie z XIX-wieczną wiarą we wszechmoc wychowania uważano, że nowy model wychowania dziewcząt jest pierwszym krokiem to reformy instytucji małżeństwa. Założenie to było różnie interpretowane w różnych środowiskach, wspólne było jednak przekonanie o możliwości doprowadzenia do

umocnienia i ulepszenia tej instytucji tą właśnie drogą. Dyskusja na ten temat toczona najpierw w kręgu elity przedostała się na początku wieku XX na szersze forum, łącząc się z coraz silniejszym protestem wobec podporządkowanej pozycji kobiety w związku małżeńskim. Przemiany te, do których przyczyniła się wspomniana niejednokrotnie już modernizacja oraz, zbyt słabo w moim odczuciu podkreślony wpływ nowoczesnego ruchu kobiecego sprawiły, że kobiety zyskały więcej swobody i samodzielności w decydowaniu o swoim małżeństwie (kwestia wyboru partnera, malejący wpływ rodziny, a więc zmniejszenie się ilości małżeństw aranżowanych na rzecz tych zawieranych z miłości), to również zaszyły bardzo istotne przemiany w widzeniu modelu małżeństwa i miejsca w nim obu małżonków. Należało do nich np. żądanie stosowania jednakowych norm moralnych dla obojga partnerów, przyznanie kobietom prawa do realizacji własnych ambicji i aspiracji również po zawarciu małżeństwa, ujrzenie w małżeństwie związku w którym jest realizowana potrzeba bliskości emocjonalnej obojga partnerów, dostrzeżenie wymiaru seksualnego małżeństwa, gdzie seks zostaje oddzielony od prokreacji (co m.in. związane było z rozwojem antykoncepcji), wreszcie odrzucenie mitu o aseksualności kobiety i realizowaniu się jej jedynie poprzez macierzyństwo.

Wszystkie te zagadnienia zostały ujęte na tle dynamiki przemian historycznych, generacyjnych i społecznych. Najwięcej zdecydowanie miejsca poświęcono wiekowi XIX, znacznie mniej powiedziano o Polsce międzywojennej i latach po II wojnie światowej. Znamienne jest, że o ile rola I wojny światowej została podkreślona jako przełomowa dla kwestii kobiecej, to brak nawet najmniejszej wzmianki o czasach II wojny światowej, która przecież była wydarzeniem równie traumatycznym i istotną cezurą tak w życiu jednostek jak i społeczeństwa i narodu polskiego. Czy jest to tylko przypadek, że II wojna nie została uwzględniona w owym tomie (wynikający np., z braku badań prowadzonych w tym kierunku), czy faktycznie nie wpłynęła ona w sposób istotny na pozycję kobiety i sposób jej postrzegania, a dopiero powojenne przemiany ustrojowe miały wpływ decydujący. Myślę, że sprawa ta wymagałaby jednak komentarza czy wyjaśnienia ze strony autorów książki.

Inna sprawa, która warta jest może napomknienia, a która nie wiadomo czy stanowi o sile czy słabości omawianej pracy to fakt, że publikuje w niej swe artykuły grono autorów dobrze znanych już z innych tomów tej serii i obracające się w kręgu wąskich zagadnień ich interesujących. Książka jest efektem pracy zespołu, który już od dłuższego czasu prowadzi badania nad kwestią kobiecą w różnych jej aspektach, jednak powoduje to, że o to samo zagadnienie powraca nawet kilkakrotnie w różnych tomach. Autorzy we wstępie zastrzegają się, że choć niektóre tematy zostały już poruszone we wcześniejszych tomach, to jednak wątek seksualności nie był w nich eksponowany, a jeśli nawet istniał był „nie zawsze nazywany po imieniu”. I jest to niewątpliwie prawda. Tak np. artykuły Marka Olkuśnika³ na temat podróży, wypoczynku i wakacji na przełomie XIX i XX wieku publikowane w obecnym tomie i wcześniejszym bardzo ciekawie się uzupełniają. To samo zagadnienie jest ukazane z różnych punktów widzenia tj. pod kątem zagospodarowania wolnego czasu i potrzeby wprowadzenia wypoczynku wakacyjnego jako nowego elementu związanego z rozwijającym się miejskim stylem życia oraz jego wpływu na relacje rodzinne oraz z perspektywy relacji damsko-męskich. Są jednak artykuły dotyczące np. zagadnienia kontroli urodzin czy ruchu eugenicznego (nie umniejszając walorów samych artykułów ani tym bardziej wagi samego zagadnienia), których wielość i sposób potraktowania już w poprzednich tomach stawia pod znakiem zapytania tak intensywne ich eksponowanie⁴.

Książka zawiera 28 tekstów pisanych głównie przez historyków różnej specjalności. Artykuły te podzielone zostały pod względem tematycznym na cztery zasadnicze części. Pierwsza z nich zatytułowana została „Edukacja seksualna z małżeństwem w tle”. Jej zawartość wykracza jednak poza tytuł i zapowiedź we wstępie, a więc poza ramy społecznej dyskusji nad wychowaniem seksualnym dzieci i młodzieży prowadzonej w kontekście rodziny i szkoły. Dotyczy bowiem przygotowania do małżeństwa nie tylko w wymiarze seksualnym, ale też psychiczny, mowa w niej o rozumieniu koncepcji ról obu płci w małżeństwie, o indywidualnych i społecznych oczekiwaniach wobec tej instytucji, o postępie wiedzy medycznej i jej popularyzacji, wreszcie o kwestii doboru małżeńskiego z punktu widzenia

ruchów społecznych np. eugenicznego. Bardzo interesujący jest artykuł Anny Landau-Czajki o przygotowaniu do małżeństwa w świetle wybranych poradników ukazujących się na przestrzeni XIX i XX wieku aż po dzień dzisiejszy, w którym autorka znakomicie oddaje zmiany zachodzące w myśleniu o małżeństwie oraz artykuł Jolanty Sikorskiej-Kuleszy na temat początków dyskusji o wychowaniu seksualnym na ziemiach polskich i ukazanie procesu przedradzania się tej dyskusji prowadzonej w środowisku elity w masowy ruch społeczny. Ciekawe są tu również dywagacje na temat różnej interpretacji pojęcia wolności i praw jednostki rozważanych z perspektywy odpowiedzialności za przyszłość narodu, a dotyczących sfery seksualnej i małżeńskiej.

W części drugiej „Małżeństwo pod presją tradycyjnych norm i nowych obyczajów” zaprezentowano bardzo różnorodne modele małżeństwa oraz wzorce relacji między małżonkami funkcjonujące w wieku XIX i XX oraz wpływ zjawisk związanych z modernizacją na bardzo konserwatywną sferę prywatności i intymności jednostki. Ukazano np. powolne odchodzenie od wzorca małżeństwa aranżowanego traktowanego jako kontrakt do małżeństwa zawieranego w oparciu o uczucie i dobrowolny wybór. W części tej zamieszczono bardzo ciekawy artykuł Andrzeja Szwarca dotyczący kwestii małżeństw aranżowanych w środowisku elity artystokratyczno-ziemiańskiej w połowie XIX wieku oraz społecznego odbioru związków pozamałżeńskich jako rekompensaty emocjonalnej za nieudane związki formalne. Szczególnie interesujące są również artykuły: Ewy Kokoszyckiej o wiktoriańskim modelu małżeństwie, który wywarł to model wywarł bardzo istotny wpływ na obyczajowość całej ówczesnej Europy, Agnieszki Janiak-Jasińskiej o pierwszych anonsach matrymonialnych pisanych przez kobiety, wreszcie Rafała Żebrowskiego dotyczący spraw rozwodowych w świetle sprawozdań z sądu rabinackiego w Warszawie w okresie międzywojennym, obfitujący w ciekawy materiał obyczajowy. W części tej możemy również zapoznać się z wzorcami funkcjonującymi w środowisku żydowskim, ewangelickim, w mieszanym narodowościowo i wyznaniowo społeczeństwie Łodzi, wreszcie o zwyczajach panujących w powojennym Krakowie.

W części trzeciej „Wzorce małżeństwa i seksualności w dyskursie społecznym” położono silniejszy akcent na ewoluowanie starych

wzorów i narodziny nowego modelu małżeństwa. Spotykamy tu wiele interesujących tekstów np. Anny Żarnowskiej na temat kształtowania się modelu małżeństwa partnerskiego w środowisku młodzieży inteligenckiej końca wieku XIX czy Claudii Kraft o dyskursie toczonym w II RP na temat kształtu prawa małżeńskiego. W artykule tym autorka uwypukliła nierozwiązywalny praktycznie dylemat pomiędzy bardzo tradycyjnym widzeniem małżeństwa z jego wyraźnym dychotomicznym podziałem na rolę a nowoczesnie pojmowaną „konstytucyjną zasadą równości obywatelskiej”. Ciekawe są również refleksje Iwony Kurz o powojennych przemianach obyczajowych, o zjawisko „braku formuły” dotyczącym pokolenia lat 50- i 60-tych, a dającym się odczuwać chyba do dziś. Zjawisko to jest konsekwencją dramatycznych wydarzeń historycznych, na skutek których przemiany społeczno-obyczajowe wśród Polaków zachodziły nie wskutek stopniowej ewolucji, ale w wyniku serii katastrof wojennych i powojennych, co spowodowało że dawne normy przestały pasować do nowej rzeczywistości, a równocześnie z trudem powstały nowe.

W ostatniej części „Siła i słabość stereotypów seksualności” poruszona jest kwestia trwałości stereotypów i tych czynników, które wpływały na „rozluźnienie gorsetu obyczajowego”. Zamieszczono w niej m.in. artykuł Joanny Dufnat o silnym konflikcie między płciami w okresie walki o niepodległość, o dyskryminacji kobiet zwłaszcza w środowisku legionowym, maskowanymi wyidealizowanym obrazem tych czasów.

Lektura artykułów zamieszczonych w omawianym tomie prowadzi nas do wniosku o bardzo silnie zakorzenionym, tradycyjnym spojrzeniu na instytucję małżeństwa i dychotomiczny podział w nim ról. Tak np. tradycyjnie utrzymujące się wyznaczniki atrakcyjności partnerów do małżeństwa (np. w odniesieniu do kobiet posąg i uroda, a nie np. wykształcenie, u mężczyzn zaś zawód i pozycja społeczna), myślenie o małżeństwie jako przede wszystkim wspólnocie ekonomicznej i bardzo wiele innych kwestii, faktycznie dopiero w ostatnich czasach ulegają powolnym przemianom.

Inny wniosek, który się nasuwa, to refleksja nad tym jak faktycznie mało wiemy o tym co działo się wewnątrz samych związków małżeńskich, a więc o tym co nam pozornie bliskie, co od wieków stanowi nieodłączny element

życia codziennego. Zachowane materiały pozwalają nam zapoznać się np. z normami obyczajowymi i zwyczajami towarzyszącymi zawieraniu małżeństwa, jego funkcjonowaniu na forum publicznym a nawet jego rozwiązywaniu, ale nie wiemy czy i jak zmieniała się jakość tych związków, bo ilość rozwodów nie świadczy faktycznie o kondycji małżeństwa. Dawniej jego trwałość była wymuszana poprzez różne formy nacisku zewnętrznego, ale nie wiemy ile spośród tych „trwałych” małżeństw było małżeństwami udanymi, a jak duży był procent związków pozornych, formalnych, gdzie nastąpił rozpad pożycia, czy i jak zmieniła się to w czasie.

Jeszcze jedną kwestią wartą poruszenia jest kwestia tezy postawionej przez autorów we wstępie, ale na którą nie udało mi się znaleźć odpowiedzi w tekście. Teza owa zakłada bowiem, że w Polsce bardziej niż w Europie małżeństwo determinowało sposób myślenia o seksualności. Zapewne tak się działo, choćby z racji bardzo silnej pozycji religii katolicka czy faktu, że rodzina i wychowanie dzieci tak ważne było dla obrony narodowości. Są to jednak tylko moje przypuszczenia, dla których nie znalazłam potwierdzenia w tekście, tej wartościowej i bardzo interesującej, książki.

W omawianym tomie kontakty między płciami badane są celowo wyłącznie z perspektywy małżeństwa, choć jak zastrzegają się autorzy, nie wyczerpuje to całości zjawiska. Jednakże zapowiadają oni już wydanie następnego tomu szkiców dotyczących układów alternatywnych wobec małżeństwa, co będzie o tyle jeszcze ciekawsze, że przesłedenie ich wydaje się być zadaniem trudnym ze względu na pozabawiony akceptacji do nich stosunek ogółu społeczeństwa powodujący, że pomijane były one często milczeniem. Ciekawym zagadnieniem byłaby też refleksja nad społeczną sytuacją ludzi samotnych, albowiem w szczególności w XIX wieku człowiek samotny (w większym stopniu kobieta, choć dotyczyło to też mężczyzn) był

traktowany jako kaleki, „niepełny”. Rzutowało to na całe jego życie, na pozycję społeczną i materialną, a także możliwość realizacji swoich pragnień i ambicji. Był to problem, który z biegiem czasu narastał, gdy ilość szczególnie samotnych kobiet (co związane było z dramatycznymi losami narodu) gwałtownie wzrastała. Przemiana ta trwa do dziś, kiedy to nawet mamy do czynienia z gloryfikacją życia ludzi samotnych z wyboru, a realizujących się wyłącznie poprzez pracę zawodową.

Katarzyna Dormus

¹ Integralnie związany z omawianą serią, choć formalnie do niej nie zaliczony jest tom *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, Zbiór szkiców pod red. A. Żarnowskiej, A. Szwarca, Warszawa 2000.

² Por. A. Pawłowska, *Kwestie etyczno-obyczajowe w prasie kobiecej przełomu XIX i XX wieku (na łamach „Steru” i „nowego Słowa”)*, „Studia Historyczne” 1987, z.4, s.571–587; K. D o r m u s, *Warszawski „Ster” (1907–1914) i jego program wychowawczy*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 2000, s.87–110.

³ Por. M. O l k u ś n i k, *Zwierciadło i drogowka. Prasa warszawska przełomu XIX i XX wieku o podróży i wypoczynku kobiety poza domem* [w:] *Kobieta i kultura czasu wolnego. Zbiór szkiców* pod red. A. Żarnowskiej, A. Szwarca, Warszawa 2001, s.239–263.

⁴ Por. R. R e n z, *Kobieta a planowanie rodziny w latach międzywojennych (w świetle źródeł kościelnych z kielecczyny)* [w:] *Kobieta i kultura życia codziennego: wiek XIX i XX. Zbiór szkiców* pod red. A. Żarnowskiej, A. Szwarca, Warszawa 1997, s.115–122; D. K a ł w a, *Głosy kobiet w sprawie planowania rodziny w świetle prasy z lat 1929–1932*, op.cit., s.123–132; M. G a w i n, „Boyownicy i boyowniczi”. *Srodowisko „Wiadomości Literackich” wobec problemu regulacji urodzin*, op.cit., s.133–147; i d e m, *Planowanie rodziny – hasła i rzeczywistość* [w:] *Równe prawa...*, s. 221–239; K. S i e r a k o w s k a, *Macierzyństwo – wizje a rzeczywistość*, op.cit., s.209–219.

Kulczykowski Mariusz, *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Kraków 2004, ss 734. (PAU – Prace Komisji Historii i Kultury Żydów, 5).

Monografia prof. M. Kulczykowskiego stanowi kontynuację pracy opublikowanej w 1995 r. *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomicznej Galicji (1867*

*– 1918)*¹. Praca ta była podsumowaniem kwerendy, stanowiącej fragment szerszego, kierowanego przez Prof. M. Kulczykowskiego projektu badawczego dotyczącego formowania się